

изображением грифонов и орнамента плетеного. Кроме этого найдены вещи различные (железные стрелки, пряжки, кольцо и проч. – таблица № 2).

Другим местом находок предметов каменного века служит т. н. Цыганская гора, находящаяся в 3 километрах от Овруча и представляющая собой голое, песчаное место, усыпанное обломками кремней, стрелками и черепками.

При деревне Швабы, в четырех километрах от города на берегу Норин, – находят-

ся курганная группа место Лукицкое, Тузовая гора. Эта группа имеет около 20 курганов. Высота насыпи могильника 2 аршина, глубина самой могилы $\frac{3}{4}$ аршина. Костяк лежит окруженный дубовыми толстыми досками. Вещей не найдено.

Группы курганов находятся при деревнях Речичи и Песчаница.

Архит. Б. Рерих.
1909 год.

При сем 3 схемы Овруча.

КОМЕНТАР ДО СВІТЛИН АРХІТЕКТУРНИХ ОБ'ЄКТІВ ВОЛИНИ З АРХІВУ БОРИСА РЕРІХА

Марія Гончаренко

На 11-ти світлинах (архівні № 25–35) зафіксовано архітектурні об'єкти м. Овруча (нині – район Житомирської обл.), які в середині XIX ст. становили композиційну основу міста й репрезентували його як “пам'ятники русскої древности” (так зазначено у виданні 1869 р., яке містить літографічні зображення найцікавіших, на думку дослідника, давніх будівель)¹. Це видання у восьми випусках стало результатом натурального обстеження старовинних пам'яток Волині, проведеного восени 1866 р. істориком, таємним радником П. Батюшковим. Він доручив художникові Московської оружейної палати Струкову, що супроводжував його, “снять верные изображения с этих развалин”. У четвертому випуску видання подано схематичний план центральної частини м. Овруча², де позначені майже всі об'єкти, про які йдеться.

Світлина під архівним № 25 – Міст

На світлині зображено залишки давніх опор моста із закладеними пізніше прохідними арками, сліди яких чітко простежуються, і недбало прорубаним у муруванні з каменю проходом та невігядливою дерев'яною огорожею. В опорах моста також помітні закладені прямокутні чи то ніші, чи то віконця з аркатурними замками вгорі. Пошуки згадок про міст в літературних джерелах не принес-

ли очікуваних результатів. Утім, історики пишуть, що в X ст. “з появою київських князів в Деревах столицею Деревської землі... стає Вручий (Овруч), на р. Норині. Се був кріпкий замок на крутій горі, з двох боків неприступний, а з двох інших обгороджений валами (тепер ледве знати їх); крім того, весною і восени місто стає неприступним через болота навколо...”³. З огляду на це зауваження дуже спокусливим є припустити, що на світлині – міст, який упродовж віків відновлювався на місці саме того історичного моста, перекинутого через глибокий рів до воріт в оборонному мурі фортеці міста, на якому загинув князь Олег, відступаючи під натиском війська свого брата князя Ярополка. Згідно з переказами, за наказом переможця князя Олега було поховано за міським ровом, неподалік від того моста, і насипано великий курган. Цей курган у 1866 р. був замальований художником Струковим і позначений як іще існуючий на схематичному плані центральної частини міста 1869 р.⁴

Світлини під архівними № 26, 27 – Костел

Планувальна форма костелу, зображеного на цих світлинах, зафіксована на схематичному плані центральної частини м. Овруча 1869 р. під назвою “Римо-католицький костел”⁵. У цьому ж джерелі подано загальний вид пам'ятки (літографія з малюнка ху-

дожника Струкова), спорудження якої можна датувати першою половиною XVIII ст.

Світлини під архівними № 28, 29 – Іконостас Миколаївської церкви та її дзвіниця

На схематичному плані центральної частини м. Овруча 1869 р. церкву позначено під назвою Святителя Миколи⁶. Розташована вона на пагорбі. У 1913 р. згадується як парафіяльна, що в минулому була соборною; тоді у ній зберігалися стародавні ікони Пресв. Богородиці та Миколи Чудотворця, що були перенесені до неї із поруйнованої Василівської церкви в Овручі⁷. Відомий дослідник Федір Волков [справж. – Вовк Хв. К. – М. Г.] у 1910 р. описує церкву Святителя Миколи як “превосходный образец старинной деревянной архитектуры на Украине”. Посилаючись на світлини Городоцького Музею барона Ф. Штейнгеля, він зауважує: “Вся постройка отличается замечательной выдержанностью, гармоничностью и благородством форм, заставляющими жалеть о том варварстве, с которым, в стремлении стереть все местные особенности края, истребляются самые дорогие памятники старинного вполне самобытного искусства”⁸. Дерев’яна дзвіниця при церкві в цій монографії описана як існуюча, й репродукована в ній світлина тождна до поданої тут. Заміну старої дерев’яної церкви новою і, певно, мурованою можна датувати кінцем XIX – початком XX ст.

Світлина під архівним № 28 – Дзвіниця Миколаївської церкви

За об’ємно-просторовою побудовою дзвіниця належить до найпростішого типу цього виду культових будівель: чотири стовпи є основою конструкції; стіни від землі зовні майже наполовину висоти ошальовані й доповнені простенькою балюстрадою; покрита чотирисхилим пірамідальним гонтовим дахом із високим хрестом нагорі. Можна з великою вірогідністю припустити, що дзвіницю було побудовано водночас зі старою дерев’яною церквою – 1748 р.

На світлині під архівним № 29 зображено фрагмент центральної частини іконостасу Миколаївської церкви, “нової”, як зазначає Б. Реріх в анотації на її звороті. До кадру потрапили цокольний, намісний і, певно, празничний яруси. Видовжені пропорції

композиційного членування іконостасу із застосуванням ордерної системи, окремі елементи вказують на час його створення (кінець XIX – початок XX ст.).

Світлини під архівними № 30, 31 – Заручаївська церква

Заручаївська церква Успіння Пресвятої Богородиці зафіксована у виданні 1869 р. Порівнюючи подані тут архівні світлини з літографією загального виду церкви та її планом (за цим виданням), можна сказати, що сфотографована будівля церкви є вже значно подовженою за рахунок прибудови до західного фасаду, первісна її частина має незначні зміни⁹. У довідковій книзі парафій і монастирів Волинської єпархії, укладеній священником М. Переверзевим 1914 р., ця культова будівля зазначена як каплиця на Заручаївському кладовищі¹⁰.

Світлини під архівними № 32, 33 – Церква Св. Василя Великого

На світлинах зафіксовано церкву Св. Василя Великого в риштуванні під час її реставрації (1908–1912) за проектом арх. О. Щусева¹¹, розробленим на основі досліджень, проведених у 1907–1908 роках академіком архітектури П. Покришкіним та архітекторами О. Весніним і В. Максимовим¹². У виданні 1869 р. пам’ятку описано й позначено на схематичному плані центральної частини м. Овруча як руїни собору Св. Василя Великого¹³. Історія побудови й реконструкції церкви має велику бібліографію¹⁴. Ця культова будівля занесена до пам’яток культурної спадщини національного значення (охор. № 158) під назвою “Василівська церква Василівського монастиря, близько 1190, 1909 рр., та монастирські споруди, 1907–1909 рр.”

Світлина під архівним № 34 – Уніатський пам’ятник

У доступних літературних джерелах не згадується цей архітектурний об’єкт, який навіть у поруйнованому стані (з лелечим гніздом нагорі замість утраченої фігури (Богородиці?, одного з святих? чи хреста?) викликає зацікавлення. Цілком імовірно, що пам’ятник стояв при дорозі, яка вела до згадуваного вже католицького, або, як написано на звороті світлини, – уніатського монастиря, фрагмент якого зображено на іншій світлині (під

архівним № 35) і який на той час уже був пристосований під військові казарми.

Світлина під архівним № 35 – Уніатський монастир

На світлині – фрагмент крила П-подібно-го корпусу католицького монастиря, імовірно – лівого, на що вказує огорожа, яка, певно, обмежувала внутрішній простір монастиря. Його історію можна коротко простежити з 1678 р.¹⁵, за іншими джерелами дещо раніше – з 1648 р.¹⁶, коли постановою Гродненського сейму з Ксаверова, що знаходився тоді серед густих лісів, до Овруча було переведено єзуїтський колегіум і збудовано монастир з костелом – велику імпозантну будівлю. Діяльність колегіуму тривала до 1773 р., коли було закрито єзуїтський орден¹⁷. Після другого поділу Польщі (1793 р.) Овруч відійшов до Російської імперії і відповідно православна церква ставала тут головною. На схематичному плані центральної частини Овруча 1869 р. будівля монастиря з костелом уже зазначена як православний Преображенський собор¹⁸, тому згадана в інших джерелах¹⁹ дата перетворення костелу на православний храм – 1872 р. – викликає сумнів. Храм було відремонтовано 1909 р.²⁰

* * *

На архівних світлинах під № 38, 40–42, 45–51 зафіксовано зразки дерев'яної архітектури Українського Полісся. Ще в першій половині 1930-х років відомий дослідник волинської архітектури археолог Олександр Цинкаловський писав: “[...] де поділися ті старі свідки українського церковного будівництва, що вкривали колись цілу Волинь... Майже в кожному селі на так званому тепер цвинтаріщі, або церквищі, які ще пам'ятають старі люди, достоювали свого віку ті старі свідки українського будівництва й ніким ненаправлювані падали та гнили... Часом тільки хрест коло нової церкви, побудованої вже в російському стилі, вказує на місце, де був вівтар такої старої церкви. Часами залишився лише цвинтар з капличкою, збудованою з матеріалу старої церкви... А то й нічого не залишилося, крім назв: Монастир, Монастирок, Онуфрієвщина, Чесний Хрест, і т. д.”²¹. Тож, без сумніву, ці світлини, що зроблені в селах Васьковичі,

Збраньки, Потаповичі й Шоломки, становлять науковий інтерес – у багатьох випадках саме фотофіксація, яка належить до так званих допоміжних джерел, стає основним у дослідженні за відсутності будівлі.

Село *Васьковичі* (нині Коростенського р-ну Житомирської обл.) розкинулося на р. Шистині. Перша відома згадка про село відноситься до квітня 1494 р.

На світлинах під архівними № 48–50 – загальний вигляд з південного сходу і фрагмент північного фасаду церкви *Різдва* (за одними даними – *Богородиці*²², за іншими – *Христового*²³). Збудована коштом громади 1785 р., капітально відремонтована 1887 р.

Тридільний триверхий храм – один із унікальних зразків поліської дерев'яної архітектури. Відзначається дещо суворими, видовжених пропорцій гранчастими формами (шестигранними – у бабинці та вівтарі, восьмигранними – у наві) однакової висоти і перекритими відповідно двозаломними розвиненими верхами з помітним домінуванням центрального. Верхи увінчані вишуканими маківками з високими хрестами²⁴.

На світлині під архівним № 51 зображено дерев'яну, триярусну, чотирикутну в плані дзвіницю церкви *Різдва*. Третій ярус, де розташовані дзвони, значно зменшений по периметру і має восьмикутну форму у плані. Дзвіниця увінчана подібно до церкви двозаломним розвиненим верхом з тендітною маківкою і високим хрестом. Побудована, ймовірно, в той самий період, коли й церква *Різдва*.

Церква Різдва та її дзвіниця були розташовані на пагорбі й становили цілісний комплекс, який домінував у забудові села²⁵.

Село *Збраньки* (нині Овруцького р-ну Житомирської обл.) розташоване на р. Норині; в актах 1684 та 1692 рр. згадується як маєток вількамірського підчашія Дмитра на Жабокричах.

На світлині під архівним № 41 – церква *Св. Апостолів Петра і Павла*, яка збудована 1856 р. коштом громади й поміщика Павла Саворовського²⁶. Композиційна основа церкви – класичний тризрубний одноверхий храм з двоярусною структурою центрального верху. Усі три чотирикутні в плані зруби

(бабинець, нава, апсида) мають чітко визначену вертикальність архітектурних мас однакової висоти при дещо ширшій у поперечному розмірі наві. Сучасним дослідником архітектури Полісся Віктором Завадою зарахована до “цікавих творінь” київської школи поліської дерев’яної архітектури, кілька високих зразків якої зосереджено на півночі Житомирської області, в районі Овруча²⁷.

Дзвіниця церкви Св. Апостолів Петра й Павла (світлина під архівними № 40, 38) належить до найпростішого типу цього виду культових будівель: чотири стовпи є основою конструкції; стіни від землі зовні ошальовані майже на всю висоту; покрита чотирисхилим пірамідальним гонтовим дахом з високим шпильком нагорі. Розташована неподалік від воріт.

Село *Потаповичі* (нині Овруцького р-ну Житомирської обл.) згадується як маєток дворянина Казимира з Прушина (Прушинського) в актах 1682, 1689 років²⁸.

Церква Св. Апостола Іоакова, брата Господнього (на світлинах під архівними № 42, 45), збудована на цвинтарі в 1858 р. коштом колезького асесора Павла Саверського.

Композиційну основу двозрубного храму становлять нанизані на повздовжню вісь бабинець (прямокутний, витягнений у поперечному розмірі, з дзвіницею на два яруси над ним) і прямокутний, трохи ширший за бабинець, єдиний об’єм нави й апсиди, перекритий двосхилим дахом. На його гребені розташована пластична маківка, увінчана високим хрестом. Розробленість лише західного фасаду (на відміну від принципово всефасадних українських храмів) відсилає нас до давніших поліських хатніх храмів із дзвіницею на західному фасаді, позначених використанням “суто “західних” (передусім готичних) прототипів”²⁹. Впадає в око деяка спорідненість композиційних і стильових рис з Петропавлівською церквою у с. Збраньках. До речі, побудовані вони з різницею в часі лише у два роки (за літературними джерелами). Указана на звороті світлини дата побудови – 1903 р. – видається сумнівною.

Село *Шоломки* (нині Овруцького р-ну Житомирської обл.) розташоване на р. Норині. Згадується як маєток житомирського

сотника дворянина Ремігіяна Сурина в актах 1684, 1697 років.

На світлинах під архівними № 46, 47 зафіксовано загальний вигляд церкви Св. Миколи зі східного боку з віддаленою дзвіницею і східний фасад дзвіниці.

Церква Св. Миколи (архівний № 46) збудована у першій половині XVIII ст. коштом поміщика Дмитра Комара; у 1875 р. покрита залізом³⁰. Це дерев’яний тридільний одноверхий храм з послідовним розташуванням зі сходу на захід зрубів: апсида, нави та бабинця. Баштоподібна просторова композиція з однозаломною конструкцією верху, що властива давнішим храмам, ускладнена гранчастою формою апсида, вибагливою формою віконних отворів і восьмикутним однозаломним перекриттям нави, прихованим під чотирисхилим наметовим дахом³¹.

Дзвіниця церкви Св. Миколи (архівний № 47) стоїть недалеко від церкви й композиційно розташована по її повздовжній осі. Перед нами поширений на Волині тип триярусної дзвіниці. Опасання першого та другого ярусів і чотирисхиле покриття третього ярусу зі стрункою маківкою нагорі початково були гонтовими³². На світлині – дзвіниця після невдалого її оновлення на початку ХХ ст.

¹ Памятники русской старины в западных губерниях империи, издаваемые по Высочайшему повелению П. Н. Батюшковым. – С.Пб., 1869. – Вып. 3, 4. [Аркуші не пронумеровані. – М. Г.].

² Там само.

³ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – К., 1992. – Т. II. – С. 287.

⁴ Памятники русской старины ...

⁵ Там само.

⁶ Там само.

⁷ Ратшиний А. Полное собрание исторических сведений о всех бывших в древности и ныне существующих монастырях и примечательных церквях в России. – М., 1852. – С. 87.

⁸ Волков Ф. К. Старинные деревянные церкви на Волыни. – С.Пб., 1910. – С. 7, 14–17, ил.

⁹ Памятники русской старины ...

¹⁰ Переверзев Н. В. Справочная книга о приходах и монастырях Волынской епархии. – Житомир, 1914. – С. 281.

¹¹ За метод реставрації храму, його наукову новизну й оригінальність архітектор-художник О. Щусев отримав звання академіка архітектури.

¹² У загальновідомих наукових текстах, де згадуються роботи з дослідження чи відновлення церкви

Св. Василя в Овручі, причетність архітектора Б. Рєріха до цих робіт не зафіксована.

¹³ Памятники русской старины ...

¹⁴ Ратшиний А. Полное собрание исторических сведений ... – С. 86; Витте де Е. Древнейшие города Вольни в историческом описании. – Почаев, 1913. – С. 15, 16; Годованюк О. М. Монастирі та храми Волинського краю. – К., 2004. – С. 33–36; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К., 1985. – Т. 2. – С. 153, 154, іл.

¹⁵ Витте де Е. Древнейшие города Вольни ... – С. 16.

¹⁶ Переверзев Н. В. Справочная книга о приходах ... – С. 281; Годованюк О. М. Монастирі та храми ... – С. 33.

¹⁷ Витте де Е. Зазнач. праця... – С. 15, 16.

¹⁸ Памятники русской старины в западных губерниях ...

¹⁹ Переверзев Н. В. Справочная книга о приходах ... – С. 281; Годованюк О. М. Монастирі та храми ... – С. 33.

²⁰ Переверзев Н. В. Зазнач. праця... – С. 281.

²¹ Цинкаловський О. Волинські деревляні церкви XVII–XVIII ст. – Л., 1935. – С. 3.

²² Переверзев Н. В. Зазнач. праця. – С. 283.

²³ Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Вольнской епархии. – Почаев, 1888. – Т. 1. – С. 356–359.

²⁴ Завада В. Т. Дерев'яні храми Полісся. – К., 2004. – С. 107.

²⁵ Завада В. Т. Архітектура дерев'яних храмів Полісся за архівними джерелами // Архітектурна спадщина України. – К., 1996. – Вип. 3. – Ч. 2. – С. 90, іл.

²⁶ Теодорович Н. И. Зазнач. праця... – С. 411.

²⁷ Завада В. Т. Дерев'яні храми ... – С. 114; Завада В. Т. Архітектура дерев'яних храмів ... – С. 94.

²⁸ Теодорович Н. И. Зазнач. праця ... – С. 344.

²⁹ Завада В. Т. Дерев'яні храми ... – С. 137.

³⁰ Теодорович Н. И. Зазнач. праця ... – С. 411.

³¹ Завада В. Т. Зазнач. праця ... – С. 109.

³² Волков Ф. К. Старинные деревянные церкви ... – С. 14, 15, 17.

ПОЧАТКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ АКАДЕМІЇ МИСТЕЦТВ*

Сергій Білокінь

Період Центральної Ради ознаменувався визначною подією в мистецькому житті України – утворенням Української державної академії мистецтв (далі – УДАМ). Це була перша висока школа, закладена в Україні після скинення царської влади й перший в Україні мистецький заклад найвищого рівня¹. Дореволюційна Україна вищої художньої освіти не мала. Існували тільки заклади початкової та середньої ланки відповідної фахової підготовки. На підросійських землях діяли рисувальні школи в Одесі (з 1865 р.), Харкові (з 1869 р.), Києві (з 1875 р.) та ще низка приватних шкіл і студій подібного рівня. Звичайно, ці осередки відіграли велику роль у підготовці україн-

ських національних художніх кадрів, проте розмах і якість їхньої діяльності були явно недостатні.

Львівський мистецтвознавець Микола Голубець вважав утворення Академії загальнонаціональним досягненням українства: “В 1917 р. повстала в Києві, начебто з нічого – Українська Академія Мистецтв. Несподівано й неждано для ширшого загалу найшлися для неї вчителі, а поміж ними такі величини, як геніяльний графік Ю. Нарбут, європейської міри маляр О. Мурашко, творець нового монументального малярства М. Бойчук, а далі браття Кричевські, пейзажист Бурачек і цілий ряд інших, про [...] відношення [яких] до мистецтва, а головню до

* Стаття є коментарем до 13-ти світлин експозиції виставки професури УДАМ, що відбулась 22 листопада (5 грудня за н. с.) 1917 р. в приміщенні Центральної Ради, та двох світлин самих учасників виставки, на одній з яких присутні М. Грушевський та І. Стешенко. Уперше з цими світлинами, що зберігаються в НАФРФ ІМФЕ (ф. 14-9, од. зб. 662, арк 54–58), авторові довелося ознайомитися ще під час роботи над дипломною роботою в 1970–1971 роках (див.: Білокінь С. До історії вищої художньої освіти

на Україні // Вісник Київського університету. Серія історії. – К., 1973. – №15. – С. 53). Проте лише тепер випала нагода їх опублікувати на сторінках “Студій...”. Якщо дві останні з них достатньо широко представлені в літературі (див., напр.: Українське мистецтво. – Л., 1926. – Падолист. – Ч. 2. – С. 53.; Бібліологічні вісті. – К., 1927. – Ч. 1(14). – С. 99; Павловський В. М. Українська державна Академія мистецтв // Нові дні. – Торонто, 1957. – Ч. 95. – С. 23), то решта репродукується чи не вперше.